

Over drie generaties Tweede Wereldoorlog getroffen

‘Jullie zijn niet voor niks door die hel gegaan’

Sommige mensen leven nog dagelijks met de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog. Dit geldt met name voor de eerste generatie, zij die de Tweede Wereldoorlog als kind of (jong)volwassene hebben meegemaakt. Deze generatie, die ons de komende jaren zal ontvallen, geeft hun oorlogsverleden aan volgende generaties door. Maar wat geven ze dan door? En op welke manier?

door Mercede van Voorthuizen

Voor antwoord op die vragen beschrijft dit artikel inzichten uit de literatuur over de doorwerking van het oorlogsverleden bij drie generaties Tweede Wereldoorlog getroffen. Omdat er veel over dit onderwerp is geschreven, beperkt dit stuk zich tot een aantal kwalitatieve onderzoeken die gepubliceerd zijn vanaf 1990, waarin in ieder geval de derde generatie is onderzocht, soms ook in combinatie met de eerste en tweede generatie.

Uit de bestudering van de literatuur over de intergenerationale overdracht van oorlogservaringen, zoals het overleven van de Holocaust, blijkt dat de oorlogservaringen van de eerste generatie op verschillende manieren kunnen doorwerken in de tweede en derde generatie. Om overzicht te bieden, hebben we de bevindingen onderverdeeld in drie thema's: psychologische impact, betekenisgeving en identiteit, en interpersoonlijke relaties.

De kleinkinderen zijn bang dat het verleden zich herhaalt en hebben soms nachtmerries over de Holocaust

Psychologische impact

Met name de overdracht van trauma is veelvuldig onderzocht. In het onderzoek van Rachel Lev-Wiesel uit 2007 naar Israëlische families, waarvan de eerste generatie lijdt aan PTSS als gevolg van hun oorlogservaringen, blijkt inderdaad sprake te zijn van de intergenerationale overdracht van trauma over drie generaties. De eerste generatie vertoont symptomen van posttraumatische stress, zoals angst en vermijding. De tweede en derde generatie voelen veel empathie voor dit leed van de eerste generatie en identificeren zich hiermee. Zij huilen bijvoorbeeld al gauw wanneer ze worden blootgesteld aan onderwerpen die betrekking hebben op de Holocaust. Een respondent van de tweede generatie uit deze studie vertelt: *'Ik heb vaak nachtmerries waarin ik in een concentratiekamp ben... Ik word achtervolgd door de wreedheden die mijn ouders hebben moeten doorstaan.'*

Ook constateren Ilana Cohn en Natalie Morrison in 2018 dat de Australische kleinkinderen van Holocaustoverlevenden het emotioneel moeilijk vinden om met familie over hun oorlogsverleden te praten. Sommigen vermijden het onderwerp liever. De kleinkinderen zijn bang dat het verleden zich herhaalt en hebben soms nachtmerries over de Holocaust. Hoe families vervolgens met deze

traumatische ervaringen van hun Holocaustverleden omgaan, is volgens het onderzoek van Julia Chaitin uit 2003 erg verschillend. De ene familie zakt weg in wantrouwen en angst naar de buitenwereld toe, terwijl een andere familie de focus legt op 'bewijzen' dat ze het oorlogsverleden met succes hebben verwerkt.

In tegenstelling tot het onderzoek naar de overdracht van trauma richt een geringer aantal studies zich op veerkracht. Zowel het promotieonderzoek van Rachel Dale uit 2010 naar kleinkinderen van Holocaustoverlevenden, als het masteronderzoek van Selma Haverkate uit 2018 naar drie generaties Joodse Nederlanders, laten een belangrijke conclusie zien: aspecten van zowel trauma als veerkracht kunnen naast elkaar bestaan. Mensen ervaren de Joodse identiteit tegelijkertijd als kracht en als bedreiging, wat laat zien hoe kwetsbaarheid en veerkracht zich tot elkaar verhouden. De veerkracht komt veelzeggend naar voren in een citaat van een geïnterviewde uit de Nederlandse studie:

'Ik heb altijd alles in mijn leven vergeleken met dat mijn opa en oma in Auschwitz zaten, wat ze daar hebben moeten doorstaan. En daar valt alles bij in het niet, gelukkig. En daar haal je kracht uit. Hoe gek dat ook klinkt. Dat is echt waar ik mijn kracht uit haal om door te gaan. Heel erg ook voor hun. Wij gaan overleven en we zullen doorgaan en jullie zijn niet voor niks door die hel gegaan.'

Betekenisgeving en identiteit

Hoe geven de verschillende generaties betekenis aan het oorlogsverleden? En is dit verleden van betekenis op hun identiteit? Het promotieonderzoek van Karen Burton uit 2011 naar de Amerikaanse derde generatie Holocaustoverlevenden concludeert dat de derde generatie heeft nagedacht over welke betekenis de familie verhalen hebben op hun eigen leven, maar de mate waarin hun identiteit hierdoor wordt beïnvloed lijkt gering.

Het promotieonderzoek van Joshua Goldstein uit 2018 onder Amerikaanse kleinkinderen van Holocaustoverlevenden rapporteert daarentegen dat de ervaringen van hun grootouders wel degelijk impact hebben op hun identiteit. De derde generatie is gevoelig voor onderwerpen met betrekking tot de Holocaust en antisemitisme, en vreest dat een dergelijke gebeurtenis nog eens zal plaatsvinden. Bij Joodse Australische kleinkinderen (Cohn & Morrison) lijkt de impact van de Holocaust ook te weerklinken in hun identiteit: ze voelen zich verbonden met hun familiegeschiedenis en voelen zich verantwoordelijk om deze door te geven.

Onderzoek naar betekenisgeving beperkt zich niet tot families van Holocaustoverlevenden, maar is ook gedaan

bij Duitse families waarvan de eerste generatie tijdens de Tweede Wereldoorlog mogelijk 'dader' of 'meeloper' is geweest. Uit een onderzoek van Oliver Fuchs en zijn collega's uit 2013 blijkt dat Duitse kleinkinderen zich schamen voor het verleden van hun land. Een respondent uit dat onderzoek zegt: *'Een Duitser zijn betekent dat, wanneer je naar het buitenland gaat, je – bijvoorbeeld – moet uitleggen... Ik heb het gevoel dat je moet uitleggen: "Luister, we zijn niet langer de slechteriken."*

De oorlog is altijd aanwezig en de Duitse rol daarin ervaren de kleinkinderen als een eeuwige last. In hun beleving is hun identiteit met dit verleden besmet met als gevolg dat ze zich gedwongen voelen hun gezin, ouders en zichzelf tegen het verleden te beschermen. Daarnaast ontbreekt volgens het onderzoek van Sandra Brugger (2001) vaak concrete kennis over het verleden van hun grootouders en is door hen een verbod opgelegd om erover te praten. Dit terwijl het onbekende verleden wel degelijk emotionele betekenis voor de volgende generatie heeft. Het is opvallend dat, in tegenstelling tot het collectieve geheugen, de Holocaust amper een plek heeft in het geheugen van Duitse families, concludeert Harald Welzer et al. in 2002.

Interpersoonlijke relaties

Relaties tussen verschillende generaties binnen een familie, maar ook met de buitenwereld, worden eveneens beïnvloed door de oorlogservaringen van de eerste generatie. Het onderzoek van Mira Scharf en Ofra Maysel uit 2010 naar de Israëlische tweede en derde generatie laat zien dat het oorlogsverleden een verstoring heeft op hechting en ouderschap. Dit uit zich bij zowel de tweede als derde generatie in een opvoeding die wordt gekenmerkt door een gebrek aan nabijheid, verbinding en ondersteuning. Ook is er bij deze generaties de drang om hun ouders te aanbidden, te voldoen aan hun behoeften en verantwoordelijkheid te nemen voor hun welzijn. Wanneer deze rolomkering echter buitensporig is en het kind voelt dat het oneerlijk is om de gezinslast te dragen, kan de autonome ontwikkeling van het kind worden belemmerd:

'We mochten niet met hem [vader] in discussie gaan. We moesten op onze tenen lopen als hij sliep, rustig ademen, hem niet bekritisieren, onze woorden filteren omdat hij onze vader is. Wanneer hij iets voor ons kocht, moesten we hem bedanken en mochten we niet zeggen dat we het niet leuk vonden of dat het niet is wat we wilden, dat soort dingen.'

Ook familierelaties worden beïnvloed door de oorlogservaringen van de eerste generatie. Zo concludeert Julia Chaitin in haar onderzoek uit 2002 dat overlevenden

de eenheid binnen de familie benadrukken en mensen van buiten wantrouwen. De tweede generatie daarentegen ervaart de familierelaties als problematisch of conflicterend, ze voelen soms de noodzaak zichzelf tegen hun ouders te beschermen. De derde generatie ervaart zowel hechte familiebanden als conflicten.

Het meeste onderzoek over doorwerking van de Tweede Wereldoorlog is gedaan naar Joodse families. Maar er is ook ander onderzoek naar niet-Joodse families dat de invloed van het oorlogsverleden op interpersoonlijke relaties aantoonde. In het onderzoek van Kristen Montague in 2012 naar kinderen en kleinkinderen van Poolse katholieke overlevenden van de vervolging door de nazi's, laat zien hoe het dagelijks leven van overlevenden nog steeds wordt beïnvloed door gevoelens van verdriet, verlies van familie en flashbacks. De tweede generatie geeft aan nauwelijks met hun ouders over hun oorlogsverleden te praten en ervaart hun opvoeding als strikt en beschermend. De derde generatie beschrijft het belang van Poolse traditie in hun leven, maar spreekt ook over de barrières in de communicatie met hun grootouders. Het is vooral de tweede generatie die kennis over het oorlogsverleden aan de derde generatie overbrengt.

Dit is de laatste kans om in één en hetzelfde onderzoek drie generaties binnen dezelfde familie te bevragen

Vervaging en afstand tot het verleden

Onderzoek naar de intergenerationele overdracht van oorlogservaringen reikt verder dan de Tweede Wereldoorlog en gaat ook over ingrijpende historische gebeurtenissen verder in het verleden. Toch hoeft dit niet te betekenen dat de doorwerking uitdooft. Brent Benzo en Stefania Maggi (2015) schrijven over Oekraïense families waarvan de eerste generatie de Holodomor overleefde, een hongersnood in Oekraïne die plaatsvond in 1932-1933 en werd veroorzaakt door de Sovjet-Unie. De onderzoekers laten zien dat angst, verdriet, schaamte en woede met betrekking tot dit verleden nog een rol spelen bij de drie generaties. Daarnaast hebben de families copingstrategieën ontwikkeld die nog steeds bij alle generaties bestaan. De families leggen grote

Illustratie: hollande meesters

voedselvoorraden aan, hebben een extreme eerbied voor voedsel, eten vaak te veel en kunnen moeilijk spullen weggooien. Ook beschrijven de onderzoekers de onverschilligheid die de generaties tonen jegens buitenstaanders als een doorwerking van de Holodomor.

De studie van Aline Cordennier en collega's uit 2020 naar intergenerationele overdracht van herinneringen van verzetsstrijders in België laat wel een bepaalde vervaging zien naarmate de tijd verstrijkt. De familieherinneringen vervagen door de generaties en tijd heen, zelfs wanneer deze historische gebeurtenissen belangrijk zijn voor de familie zelf en voor de maatschappij. De derde generatie beziet het trauma van het verleden enerzijds met enige afstand, anderzijds zullen zij in de toekomst de laatsten in de lijn van de toekomstige generaties zijn die de overlevenden - hun grootouders - nog gekend hebben. Hun positie tussen het verleden en de toekomst in is op die manier uniek.

Concluderend laten deze kwalitatieve onderzoeken zien dat de intergenerationele overdracht vele vormen en gedaanten kent. Er lijkt wel degelijk sprake te zijn van doorwerking door drie generaties heen, hoewel er ook vervaging optreedt. Doorwerking en de vervaging daarvan kunnen ook worden gezien in het licht van de these van Aleida Assmann dat na een tijdsspanne van ongeveer tachtig jaar een geleidelijke overgang van het communicatief geheugen naar het cultureel geheugen plaatsvindt.

DEELNEMERS GEZOCHT

ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld onderzoekt de doorwerking van ingrijpende oorlogservaringen van WO2 binnen families.

Voor het Drie Generaties-onderzoek willen wij binnen dezelfde familie iemand van de eerste, tweede en derde generatie interviewen over hoe het oorlogsverleden wordt doorgegeven. Wat betekent het oorlogsverleden voor iemand die de oorlog bewust heeft meegemaakt (eerste generatie), zijn of haar kinderen (tweede generatie) en kleinkinderen (derde generatie)? Hoe wordt er met dit verleden in de familie omgegaan?

De bevindingen van dit onderzoek willen we wetenschappelijk publiceren. Ook willen we de uitkomsten van het onderzoek vertalen naar een publieksproject. Daarmee beogen wij de kennis en het bewustzijn bij het Nederlands publiek over de doorwerking van oorlog te vergroten.

De interviews zullen najaar 2021 plaatsvinden. Zijn u en uw familieleden geïnteresseerd in deelname, mail dan naar driegeraties@arq.org of stuur uw brief naar ARQ KC Oorlog, Nienoord 5, 1112 XE Diemen, met vermelding van naam en telefoonnummer. Van maandag tot donderdag tussen 11.00 en 17.00 kunt u bellen naar 088 3305555.

Meer informatie: oorlog.arq.org/driegeraties

De levendige verhalen worden dan niet meer uit eerste hand gedeeld en doorverteld, maar de overdracht is dan afhankelijk van teksten, monumenten en een actieve herinneringscultuur.

Deze literatuurstudie is het begin van een onderzoek naar de doorwerking van het oorlogsverleden bij drie generaties Nederlandse families dat ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld dit jaar gaat uitvoeren. Hoe leeft de oorlog nu nog door in drie generaties van door oorlog getroffen families? Deze vraag staat centraal in het onderzoek. Meer dan 75 jaar na de bevrijding is dit de laatste kans om in één en hetzelfde onderzoek drie generaties binnen dezelfde familie te bevragen.

Mercede van Voorthuizen – Junior beleidsonderzoeker/adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, vervolging en geweld